

# ZPRÁVA O STAVU STUDIA PRÁVNÍHO POSTAVENÍ ŽENY VE VELKOMORAVSKÉ SPOLEČNOSTI. REFLEXE V ČESKÉ, MORAVSKÉ A SLOVENSKÉ HISTORIOGRAFII

## Report on the State of Research of the Legal Status of Women in the Great Moravian Society. Reflection in the Czech, Moravian, and Slovak Historiography

Lubomíra Havlíková

**Abstract:** *HAVLÍKOVÁ, Lubomíra. Report on the State of Research of the Legal Status of Women in the Great Moravian Society. Reflection in the Czech, Moravian, and Slovak Historiography.* The article deals with the research of the legal status of women in early medieval Slavic, especially in Great Moravian society and with its state and reflection in the Czech, Moravian, and Slovak historiography.

**Key words:** *gender studies, woman, Slavonic law, Great Moravian law, Byzantine law, Byzantine studies, history, historiography, Great Moravia, Constantine-Cyrillus, Methodius*

**Abstrakt:** *HAVLÍKOVÁ, Lubomíra. Správa o stave štúdia právneho postavenia žien vo veľkomoravskej spoločnosti. Reflexie v českej, moravskej a slovenskej historiografii.* Článok sa zaoberá výskumom právneho postavenia žien vo včasnostredovekej spoločnosti, špeciálne v tej veľkomoravskej, a s jeho stavom a odrazom v českej, moravskej a slovenskej historiografii.

**Kľúčové slová:** *genderová štúdia, žena, slovanské právo, veľkomoravské právo, byzantské právo, byzantológia, história, historiografia, Veľká Morava, Konštantín-Cyryl, Metod*

Výzkum vlivů byzantských právních norem na slovanské, zejména velkomoravské právo, má v české právní vědě poměrně dlouhou tradici. Na byzantský právní systém, který vyšel z tradic římského práva, které se stalo základem evropských kontinentálních právních systémů, navázalo rovněž slovanské právo a vznikající právní systémy nově etablovaných a nově christianizovaných slovanských států Moravanů, Bulharů, Srbů a Rusů. Není úkolem tohoto shrnutí

věnovat se v plné šíři recepci byzantských právních památek ve velkomoravském prostředí, ani vývoji české historicko-právní a komparativní školy slovanského práva, k níž patřili právníci Hermenegild Jireček, Karel Kadlec, Theodor Saturník, stejně jako Jaroslav Pošvář nebo Vladimír Procházka, tak jsme učinili již na jiném místě.<sup>1</sup> Zde bychom se chtěli zaměřit chronologicky na ty práce, které sledovaly genezi vývoje právního postavení středověké slovanské ženy a zabývaly se její pozicí ve velkomoravském prostředí. Její místo v rané moravské společnosti zkoumaly na základě písemných staroslověnských, řeckých (byzantských) a latinských právních pramenů, které případně konfrontovaly s archeologickým materiálem.

V souvislosti s výzkumem této tematiky, kterou budeme sledovat chronologicky, je nutno se zmínit o IV. svazku vědecké pramenné edice *Magnae Moraviae fontes historici*,<sup>2</sup> v němž byly velkomoravské právní památky paralelně s českým překladem publikovány. Velkomoravské právní sbírky reflektovaly sociální strukturu a mobilitu moravské společnosti a jejich předlohou byly ve většině případů byzantské právní kodifikace. Na vydávání moravských právních pramenů se podíleli slovanský filolog a teolog Josef Vašica, slovanský filolog Karel Haderka a historik slovanského práva V. Procházka, kteří svými studiiemi přispěli k výzkumu byzantských vlivů na velkomoravské právo. Slovanské právo nebylo tedy pouze doménou právníků, ale zabývali se jím také slavisté, kteří se velkomoravskému právu a raným moravským právním památkám věnovali z filologického hlediska. K. Haderka, který se zabýval staroslověnskou lexikografií a syntaxí, upravil k vydání právní sbírky *Законъ судnyi ljudьмъ*,<sup>3</sup> a *Nomokanonъ*,<sup>4</sup> které opatřil úvody. Zpracoval také Vašicův komentář k *Nomokanonu*. Na komentářích k právním kodifikacím *Законъ судnyi*

<sup>1</sup> HAVLÍKOVÁ, Lubomíra. Recepce byzantských právních památek ve slovanském, zejména velkomoravském prostředí (reflexe v české právní historii). In MICHALOV, Jozef – HETÉNYI, Martin – IVANIČ, Peter – TANESKI, Zvonko (eds.). *Poznávanie kultúrneho dedičstva sv. Cyrila a Metoda*. Nitra 2007, s. 54-68; MALÁROVÁ, Lenka. Pronikání římského práva v českých zemích ve středověku. In *Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd*, roč. 26, 2012, s. 3-13.

<sup>2</sup> *Magnae Moraviae fontes historici* (dále MMFH), IV. Leges – Textus iuridici – Supplementa. Operi edendo praefuit Lubomír E. HAVLÍK, curaverunt L. E. HAVLÍK et al. Brno 1971 (= *Opera Universitatis Purkynianae Brunensis Facultas Philosophica* 156), s. 147-198.

<sup>3</sup> *Законъ судnyi ljudьмъ*, MMFH IV, s. 147-198.

<sup>4</sup> *Nomokanonъ*, MMFH IV, s. 205-363.

ljudyтъ, Zаровѣdi svetyichъ otъсъ a Vladykamъ země božie slovo velitъ se začal podílet také právník Procházka, autor dvou zásadních statí o Zakonu sudnyj ljudemъ,<sup>5</sup> ale předčasná smrt přervala jeho práci, kterou převzal a dokončil J. Vašica.

Pro další bádání o byzantských vlivech na velkomoravské zákonodárství byly podstatné závěry, ke kterým dospěl J. Vašica, který prokázal velkomoravský původ právní sbírky Zakonъ sudnyj ljudemъ,<sup>6</sup> identifikoval Metodějův překlad právní sbírky Nomokanonъ<sup>7</sup> a zjistil souvislosti mezi sbírkou Zakonъ sudnyj ljudemъ a Metodějovou homilií z Clozova sborníku Vladykamъ země božie slovo velitъ.<sup>8</sup> Jazykový rozbor právní kodifikace Zakonъ sudnyj ljudemъ<sup>9</sup> ukázal, že tento moravský zákoník byl sepsán na žádost moravského panovníka v období působení soluňských bratrů Konstantina (Cyrila) a Metoděje na Moravě, tedy před jejich odchodem do Říma, a je tedy evidentně moravského původu. Přestože zákoník vykazuje složitou vnitřní strukturu, teorie o jeho postupné genezi se ukázala jako neudržitelná. Jeho substrát tvoří trestní předpisy obsažené v 17. titulu a v několika dalších titulech byzantské Eklogy. Tyto tituly byly přeloženy do staroslověnštiny buď beze změny, nebo s částečnými změnami. Ty spočívaly v doplnění nebo nahrazení krutých, pro byzantské právo však signifikantních trestů, jako byla rhinokopie – uřezání nosu, epitimiemi.<sup>10</sup> Touto úpravou se právní předpisy přiblížily moravským poměrům a západoevropským církevním právním normám. Dlouhodobý kritický výzkum právní sbírky Zakonъ sudnyj ljudemъ a historická realita v ní zobrazená a podpořená jazykovými moravismy, které se vyskytují v rukopisné textové tradici, v níž nemáme

<sup>5</sup> PROCHÁZKA, Vladimír. Deset poznámek ke Ganevovu výkladu krátké redakce Zákona sudného ljudem. In *Právněhistorické studie*, roč. 9, 1963, s. 302-317; idem, Le Zakonъ sudnyj ljudemъ et la Grande Moravie. In *Byzantinoslavica*, roč. 28, 1967, s. 359-375; roč. 29, 1968, s. 112-150.

<sup>6</sup> Vydání a komentář sbírky *Zakonъ sudnyj ljudemъ* připravil J. VAŠICA v MMFH IV, s. 147-198.

<sup>7</sup> *Nomokanonъ*, MMFH IV, s. 205-363.

<sup>8</sup> *Vladykamъ země božie slovo velitъ*, MMFH IV, s. 199-204.

<sup>9</sup> VAŠICA, Josef. Origine cyrillo-méthodienne du plus ancien code slave dit „Zakon sudnyj ljudem“. In *Byzantinoslavica*, roč. 12, 1951, s. 154-174; idem, Jazyková povaha Zákona sudného ljudem. In *Slavia*, roč. 27, 1958, s. 521-537; idem, K otázce původu Zákona sudného ljudem. In *Slavia*, roč. 18, 1960, s. 1-19.

<sup>10</sup> Na vliv západního zákonodárství na velkomoravské poukázal již SUVOROV, Nikolaj S. *Sledy zapadno-katoličeskogo cerkovnogo prava v pamjatnikach drev.russkogo prava.* Jaroslavl' 1888.

stopy po postulovaných bulharismech, dokázaly neudržitelnost teorií o jeho bulharském nebo makedonském původu.<sup>11</sup> Definitivně tak byla vyloučena možnost vzniku Zakona sudnyj ljudьmъ v jiném než (velko)moravském jazykovém, právním a společenském prostředí, což rovněž dokládá nová literatura.<sup>12</sup>

Ve studiích věnovaných rozboru právní sbírky Nomokanonъ<sup>13</sup> se Vašica zabýval jeho rozbohem a srovnáním s byzantskými vzory, se Synagougou o 50 titulech a Syntagmou o 14 titulech. Na základě Ioasafského rukopisu a Jefremovské kormčí knihy provedl Vašica rekonstrukci původního Metodějova znění Nomokanonu. Opíral se především o práce ruského kanonisty V. N. Beneševiče, vydavatele řecké Synagogy.<sup>14</sup> Jazykový a věcný rozbor Metodějova překladu vedl Vašicu k závěru, že nešlo jen „o přetlumočení řecké předlohy, nýbrž dílo

<sup>11</sup> Např. ANDREEV, Michail. Kām vāprosa za proizchoda i sāštnostta na Zakonъ sudnyj ljudьmъ. In Godišnik na Sofijskija universitet, Juridičeski fakultet, roč. 49, 1957, s. 1-60; idem, Zakonъ sudnyj ljudьmъ – starobālgarski praven pametnik. In Pravna misāl, roč. 2, 1958, č. 1, s. 13-27; idem, Sur l'origine du „Zakon sudnyj ljudem“ (Loi pour juger les gens). In Revue des études sud-est européennes, roč. I, 1963, č. 3-4, s. 335-337; GANEV, Vladimir. *Zakonъ sudnyj ljudьmъ*. Sofija 1959; *Zakon sudnyj ljudem kratkoj redakcii*. TICHOMIROV, Michail N. – MILOV, Leonid V. (eds.). Moskva 1961 nebo MILKOVA, Fani. *Zakonъ za sādene na chorata – Starobālgarski pametnik* In *Bālgarskite zemi v drevnostta. Bālgarija prez srednovekovieto*. Sofija 1978, s. 692-708. K bulharským badatelům, kteří nepovažují *Zakonъ sudnyj ljudьmъ* za (velko)moravskou, ale za bulharskou právní památku, se přiřadila také L. Simeonova, která ve svých příspěvcích (SIMEONOVA, Lilijana. *Christianizacijata na Bālgarija i problemāt za mjestoto na ženata i braka*. In *Obštoto i specifičnoto v balkanskite kulturi do kraja na XIX vek. Sbornik v čest na 70-godišninata na prof. Vasilka Tāpkova-Zaimova*. Sofia 1997, s. 46-61; eadem, *Pravna zaštita na ženite i decata v novopokrāštenoto bālgarsko obštstvo (Zakon za sādene na chorata, Ekloga)*. In GJUZELEV, Vasil – SIMEONOVA, Liliana – GARABEDJAN, Agop – STATEVA, Elena (eds.), *Štrichī kām balkanskoto srednovekovie. Izsledvanija v pamet na prof. Nikolaj Kočev* (= *Studia balcanica* 27). Sofia 2009, s. 117-125) srovnávala *Zakonъ sudnyj ljudьmъ* se slovanskou *Eklogou* a v obecné rovině se zabývala právní ochranou žen a dětí v christianizované bulharské společnosti.

<sup>12</sup> *Zakon sudnyj ljudem (Court Law for the People)*. DEWEY, Horace Wiliam – KLEIMOLA, Ann M. (eds. and trans.) (= *Michigan Slavic Materials*, No. 14). Ann Arbor, MI 1977; MAKSIMOVIČ, Kiril A. *Zakonъ sudnyj ljudьmъ. Istočnikovvedčeskije i lingvističeskije aspekty issledovanija slavjanskogo juridičeskogo pamjatnika*. Moskva 2004 a ILIEVSKA, Krasimira. *Zakonъ sudnyj ljudьmъ*. Skorpe 2004.

<sup>13</sup> VAŠICA, Josef. Metodějův překlad nomokanonu. In *Slavia*, roč. 24, 1955, s. 9-41; idem, *Collectio 87 (93) capitulorum dans les nomocanons slaves*. In *Byzantinoslavica*, roč. 20, 1957, s. 1-8.

<sup>14</sup> *Ioannis Scholastici Synagoga L titulorum ceteraque eiusdem opera iuridica*. BENEŠEVIČ,

v jistém smyslu nové a samostatné“, o jakési zkrácení – epitomé byzantské Synagogy.<sup>15</sup> Rovněž výskyt staroslověnských hapax legomena dokazuje, že má tato památka blízko k moravskému prostředí.<sup>16</sup> Při výzkumu spisu právně-rétorické povahy – homilie *Владыкамъ země божие слово велить*<sup>17</sup> navázal Vašica na práce F. Grivce a A. Vaillanta, kteří již dokázali Metodějovo autorství, a při konfrontaci homilie se sbírkou *Законъ судnyi ljudьmъ* přišel k závěru, že toto juridikum existenci *Закона судnyi ljudьmъ* předpokládá, protože je na něm věcně a terminologicky závislé.<sup>18</sup>

\* \* \*

Pokud jde o ženskou problematiku v raném slovanském období, je zapotřebí vrátit se do počátku 20. století k několikasvazkovému dílu českého archeologa Lubora Niederla *Slovanské starožitnosti – oddíl kulturní. Život starých Slovanů*.<sup>19</sup> Autor se v něm zabýval postavením ženy ve slovanské societě z kulturně historického, etnografického a archeologického hlediska, nikoliv však z hlediska právního. To připadlo až znalci slovanského práva a historikovi slovanských právních dějin Th. Saturníkovi, který se ve svých stěžejních pracích *O právu soukromém u Slovanů v dobách starších*, *Poznámky k dějinám práva soukromého u Slovanů v dobách starších*<sup>20</sup> a *Příspěvky k šíření byzantského práva u Slovanů*<sup>21</sup> věnoval problematice recepce, absorpce a transformace byzantského práva ve slovanském prostředí a analyzoval soukromé rodinné

---

Vladimir N. (ed.). *Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Abteilung, Neue Folge, Heft 14*. München 1937.

<sup>15</sup> VAŠICA, Josef. Právní odkaz cyrilometodějský. In *Slavia*, roč. 32, 1963, s. 332.

<sup>16</sup> VAŠICA, Josef. Právní odkaz cyrilometodějský, 333.

<sup>17</sup> VAŠICA, Josef. Anonymní homilie rukopisu Clozova po stránce právní. In *Slavia*, roč. 25, 1956, s. 221-223.

<sup>18</sup> VAŠICA, Josef. Právní odkaz cyrilometodějský, s. 336.

<sup>19</sup> NIEDERLE, Lubor. *Slovanské starožitnosti – oddíl kulturní. Život starých Slovanů I/1,2*. Praha 1911, 1913; *III/1*. Praha 1916; *III/1, 2*. Praha 1921, 1925.

<sup>20</sup> SATURNÍK, Theodor. *Poznámky k dějinám práva soukromého u Slovanů v dobách starších*. Praha 1935 (= Zvláštní otisk ze Sborníku věd právních a státních, roč. 35, seš. 1-2).

<sup>21</sup> SATURNÍK, Theodor. *O právu soukromém u Slovanů v dobách starších*. In *Slovanské starožitnosti – oddíl kulturní. Život starých Slovanů II/3*. Praha 1934; idem, *Příspěvky k šíření byzantského práva u Slovanů*. Praha 1922, s. 59-78.

slovanské právo.<sup>22</sup> Studium a rozbor slovanských překladů byzantských právních sbírek, Eklogy z roku 726 a Procheiros nomos (Procheiron<sup>23</sup>) z roku 872, které byly spojeny v právní sbírce Kormčaja kniga, obsahující také Законъ судnyi ljudьмъ, mu umožnilo reflektovat byzantské vlivy na slovanské právní systémy a sledovat právní aspekty života ženy ve slovanské společnosti v kontextu manželských právních vztahů, jako byl vznik manželství, majetkové manželské právo, vztahy mezi rodiči a dětmi nebo poručenství. Saturník hledal paralely mezi byzantským a slovanským právem a přišel k závěru, že s christianizací Slovanů bylo přejímáno a anticipováno byzantské právo ve formě slovanských překladů byzantských právních památek, které přispělo k jejich akulturizaci a vytvoření základů slovanské právní kultury.

Koncem 80. let 20. století a posléze opět od počátku 21. století se starými moravskými právními památkami začala zabývat historička Lubomíra Havlíková, která věnovala pozornost různým historicko-právním aspektům a souvislostem velkomoravského práva.<sup>24</sup> Hlavní pozornost nakonec zaměřila na soukromé rodinné právo a velkomoravské právní kodifikace se pro ni staly pramenem k po-

<sup>22</sup> SATURNÍK, *Příspěvky k šíření byzantského práva u Slovanů*, s. 59sq.

<sup>23</sup> Ve středověké (byzantské) řečtině čteno jako *Prochiron* a v této formě vešlo do slovanského prostředí.

<sup>24</sup> HAVLÍKOVÁ, Lubomíra. Vojenské zákony Velké Moravy a jejich byzantská předloha. In *Časopis Matice moravské*, roč. 106, 1987, s. 269-276; eadem, Transformacija, recepcija i adaptacija vizantijskoj social'noj politiko-vojennoj terminologii v slavjanskoj sredě. In *Vizantijskij vremennik*, roč. 50, 1989, s. 59-65; eadem, Egredere de terra: On the geographical-administrative terminology in 9<sup>th</sup> century legal manuscripts. In KAJMAKAMOVA, Milijana – SALAMON, Maciej – SMORAG-RÓŻYCKA, Małgorzata (eds.). *Byzantium and New Countries – New Peoples on the Frontier of Byzantino-Slavonic Area (IX-XV Centuries)* (= Studia Byzantina et Slavica Cracoviensia V). Kraków 2007, s. 77-88; eadem, On the Dissemination of Byzantine Law within the Slavic Environment (Slavic Procedural Law). In KOKOSZKO, Maciej – LESZKA, Mirosław Jerzy (eds.). *Byzantina Europaea. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Waldemarowi Ceranowi* (= Byzantina Lodziensia XI). Łódź 2007, s. 139-146; eadem, K vlivu velkomoravského práva na raně středověké české právo. In MICHALOV, Jozef – HETÉNYI, Martin – IVANIČ, Peter – TANESKI, Zvonko (eds.). *Význam kulturného dedičstva sv. Cyrila a Metoda pre Europu*. Nitra 2008, s. 22-32; eadem, Geograficko-správní staroslověnská terminologie v právních památkách 9. století a její řecké (byzantské) a latinské paralely. In *Synergie / Synergeia. Revue pro byzantologii a filozofii*, roč. V, 2009, č. 1, s. 9-20 (viz také elektronická verze, *Byzantská revue 2009* (= Acta facultatis orthodoxae theologiae Universitatis Presoviensis). HORÁK, Ján (ed.). Prešov 2009, s. 108-119. Internetový zdroj: [http://www.pulib.sk/elpub2/PBF/Husar4/pdf\\_doc/08\\_Havlikova.pdf](http://www.pulib.sk/elpub2/PBF/Husar4/pdf_doc/08_Havlikova.pdf).

znávání postavení slovanské ženy ve velkomoravské společnosti nejen z právního, ale také z kulturně historického hlediska a velkou pozornost věnovala rovněž otázkám terminologickým. Její zájem o slovanskou ženu a její postavení v „patriarchálním řádu“ se datuje od roku 2000.<sup>25</sup>

Inspirací a podnětem k zkoumání právního postavení ženy, „druhého pohlaví“, ve velkomoravském prostředí byly pro Havlíkovou četné práce o ženách a o jejich postavení v byzantské, respektive pozdně římské společnosti. Nejvýznamnější z nich napsaly a vydaly Evelyn Patlagean, Angeliki Laiou a Judith Herrin.<sup>26</sup> Pokud jde o slovanské prostředí, ojedinělou zůstává práce z pera Eve Levin o slovanské ženě. Její *Sex and Society in the World of the Orthodox Slavs*,<sup>27</sup> kniha, která zahájila moderní etapu studia genderu ve slovanském milieu, se věnuje slovanskému ortodoxnímu prostředí, ale až od 10. století. Netýká

<sup>25</sup> HAVLÍKOVÁ, Lubomíra. Tři ženy Ivana Asena II. In *Slovanský přehled*, roč. 88, 2002, s. 441-456; eadem, *Cherchez la femme – Czech-Bulgarian relations in the 13<sup>th</sup> century*. In NIKOLOV, Georgi N. – NIKOLOV, Angel (eds.). *Bälgarsko srednevekovie: obštestvo, vlast', istorija. Sbornik v čest' na prof. d-r. Milijana Kajmakamova*. Sofia 2013, s. 331-343.

<sup>26</sup> K postavení ženy v pozdně antické a středověké byzantské společnosti, viz např. práce: PATLAGEAN, Evelyne. *Structure sociale, famille, chrétienté à Byzance IV<sup>e</sup>-XI<sup>e</sup> siècle*. London 1981; BRUNDAGE, James A. *Law, Sex and Christian Society in Medieval Europe*. Chicago 1987; *Marriage, Divorce and Children in Ancient Rome*. RAWSON Beryl (ed.). Oxford 1991; BEAUCAMP, Joël. *Le statut de la femme à Byzance (IV<sup>e</sup>-VII<sup>e</sup> siècle), I-II*. Paris 1990-1992; *Eherecht und Familiengut in Antike und Mittelalter*. SIMON, Dieter (ed.). München 1992; LAIOU, Angeliki E. *Gender, Society and Economic Life in Byzantium*. Hampshire – Brookfield 1992; eadem, *Mariage, amour et parenté à Byzance aux XI<sup>e</sup>-XIII<sup>e</sup> siècles*. Paris 1992; eadem, *La famille à Byzance*. In *Europe*, roč. 75, 1997, Octobre, No. 822, s. 12-20; *Consent and Coercion to Sex and Marriage in Ancient and Medieval Societies*. LAIOU, Angeliki E. (ed.). Washington 1993; CLARK, Gillian. *Women in Late Antiquity: Pagan and Christian Lifestyles*. Oxford 1993; *Law and Society in Byzantium, 9<sup>th</sup>-12<sup>th</sup> Centuries*. LAIOU, Angeliki E. – SIMON, Dieter (eds.). Washington 1994; ARJAVA, Antti J. *Women and Law in Late Antiquity*, Oxford 1996; PITSAKIS, Constantine G. *Législation et stratégies matrimoniales. Parenté et empêchements de mariage dans le droit byzantin*. In *L'homme. Revue française d'anthropologie (Question de parenté)* 154-155, Paris, avril-septembre 2000, s. 677-696. Internetový zdroj: <http://lhomme.revues.org/index55.html>; *Byzantine Women and their World*. KALAVREZOU, Iola (ed.). Cambridge – New Haven – London 2003; HERRIN, Judith. *Women in Purple. Rulers of Medieval Byzantium*. Princeton 2002 (*Ženy v purpuru*. Praha 2004). Literatura k středověkým gender studies viz také na <http://www.doaks.org/research/byzantine/resources/bibliography-on-gender-in-byzantium>.

<sup>27</sup> LEVIN, Eve. *Sex and Society in the World of the Orthodox Slavs, 900-1700*. Ithaca – London 1989.

se tedy velkomoravského období a je z hlediska předmětu našeho zájmu okrajová. Přesto lze některé její poznatky po kritickém zhodnocení retrospektivně aplikovat i na starší, velkomoravské období stejně jako poznatky o byzantských ženách. A to v mnohem větší míře, než poznatky z publikací, které vycházejí z pozdně středověkých poměrů v západní Evropě, jak je zpracovala např. Leah Otis-Cour v knize *Rozkoš a láska*,<sup>28</sup> která se stala podle citovanosti kultovní knihou českých studentů a jejich učitelů.

Ve studiích o velkomoravském právu, v nichž hledala odpověď na tertul-liánovskou otázku *Quid est mulier*, se Havlíková věnovala právnímu postavení ženy ve struktuře raně středověké christianizované moravské společnosti na základě studia velkomoravského právního systému v konfrontaci s byzantskými a bulharskými právními poměry a zvyklostmi. Na základě historicko-komparativní metody zkoumala genezi postavení ženy ve slovanském právu, genetické vztahy mezi právem byzantským a slovanským a podobnosti či rozdíly mezi oběma právními systémy i mezi jednotlivými právními normami navzájem. Studium komplementarity pomohlo odhalit společné nebo rozdílné historické právní vlivy, vzájemné kontakty mezi byzantským a slovanským právním systémem, diachronní nebo synchronní vývoj právních jevů a procesů, stejně jako kompatibilitu či nekompatibilitu právních norem. Její výzkum, zahájený v roce 2003, vyústil ve studii, nazvané *Středověké slovanské právo a žena*,<sup>29</sup> která byla uveřejněna o tři roky později, v prvním čísle ročenky „Byzantinoslovaca“. Na základě staroslověnských právních památek užívaných starou moravskou společností, jako byly *Zakonъ sudnyi ljudьmъ*, *Nomokanonъ* a *Vladykamъ země bo-žie slovo velitъ*, zkoumala autorka právní postavení moravské ženy a sledovala její život od kolébky do hrobu. Vztahy mezi právem, náboženstvím a křesťanskou církví vymezovaly a ovlivňovaly každodenní život ženy (*žena*; *gynaike*). Předmětem právních norem se staly činy a skutky, neslučitelné s morálním kodexem křesťana, jako bylo znásilnění panny s následnou ztrátou panenství

<sup>28</sup> OTIS-COUR, Leah. *Prostitution in medieval society: the history of an urban institution in Languedoc* (= Women in culture and society). Chicago 1985; eadem, *Lust und Liebe. Geschichte der Paarbeziehungen im Mittelalter*. Frankfurt am Main 2000 (*Rozkoš a láska. Dějiny partnerských vztahů ve středověku*. Praha 2000, 2002). Dále viz BOCK, Gisela. *Frauen in der europäische Geschichte. Vom Mittelalter bis zum Gegenwart*. München 2000 (*Ženy v evropských dějinách od středověku do současnosti*. Praha 2007).

<sup>29</sup> HAVLÍKOVÁ, Lubomíra. *Středověké slovanské právo a žena (Žena v právním systému velkomoravské společnosti)*. In *Byzantinoslovaca I.* DANIŠ, Miroslav (ed.). Bratislava 2006, s. 175-205.



či znásilnění ženy, cizoložství, smilství a krvesmilství, bigamie, sodomie, potrat aj. Autorka se věnovala takovým aspektům ženství, jako bylo panenství (*děva/děvica; parthenos*), svatba (*brakъ, svadba; gamos, to synallagma; nuptiae, coniugium,*) a manželství (*matrimonium; sьčetaanie; syzygia*), těhotenství (*graviditas*) a mateřství (*maternitas*) nebo vdovství (*vdovica; chéra*). Nadnesla také otázku vztahu ženy k církvi, otázku jejího Bohu zaslíbeného panenství (*děvbstvovati; parthenian epaggeilamenoï*)<sup>30</sup> a věnovala se jejímu postavení jako mnišky (*o čvnicachъ; peri monastrion*) v církevní struktuře středověké křesťanské moravské společnosti. Zabývala se rovněž otázkou partnerské promiskuity a problematikou nesystémových manželských vztahů, jako bylo cizoložství (*preljubodějanije; moicheia; adulterium*), smilství (*ljubodějanije; porneia; stuprum*), krvesmilství (*krъvъ měšestii, hoi haimomiktai; bratosъmesije; adelfomixia; incestus*) a nestandardními sexuálními vztahy a praktikami, jako byla bigamie (*dvě ženě, dyo gametas echón*), polygamie, homosexualita, znásilnění (*oskorъnjenije; děvici neobručeně nužju stvoritъ; parthenon emnésteuton biasamenos echei*), sodomie (*sodomъsky blędъ; blędъ cъ četvřenogomъ, sъ skotomъ; en alogois*), transsexualismus a transvestismus (*město ženъskago oděniija v mužъskij obrazъ oblačitъ se; anti tú eióthotos gynaikeiú amfiasmatos andreion analaboi*).<sup>31</sup> Havlíková se zamýšlela nad jednotlivými etapami v životě ženy nejen po stránce historické, právní a sociální, ale analyzovala také terminologickou stránku a srovnávala termíny a pojmy staroslověnské, řecké a latinské.

Její obsáhlá studie byla natolik inspirativní, že se jí nechal ovlivnit student historie a archivnictví v Historickém ústavu na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně Jiří Bořecký, který v úzké návaznosti na ni v roce 2007 vytvořil a obhájil svou bakalářskou práci s názvem *Žena ve velkomoravské společnosti*.<sup>32</sup> Ten studii Havlíkové označil po pracích L. Niederla a Th. Saturníka jako „první

<sup>30</sup> *Nomokanonъ* (Synagoga L titulorum), MMFH IV, s. 318, XXXIV (2. kánon sv. Basilia): *o děvě, jaže nevěsta christova i sьsudъ čistъ, poručenъ vladycě; peri tēs parthenú, hētis nymfē estin tú Christú kai skeuos hieron anateuthen tó despoté.*

<sup>31</sup> *Nomokanonъ* (Synagoga L titulorum), MMFH IV, s. 311, XXXII (13. kánon gangerského sněmu; v některých rukopisech je uváděn 14. kánon, viz komentář v MMFH IV, 311).

<sup>32</sup> BOŘECKÝ, Jiří. *Žena ve velkomoravské společnosti*. Brno 2007, 72 s. (bakalářská práce HÚ FF Masarykovy univerzity. Internetový zdroj: [http://is.muni.cz/th/110456/ff\\_b/Zena\\_ve\\_velkomoravske\\_spolecnosti.doc?zpet=%2Fvyhledavani%2F%3Fsearch%3DBo%25%99eck%C3%BD%20agenda:th%26start%3D1](http://is.muni.cz/th/110456/ff_b/Zena_ve_velkomoravske_spolecnosti.doc?zpet=%2Fvyhledavani%2F%3Fsearch%3DBo%25%99eck%C3%BD%20agenda:th%26start%3D1)).

a prozatím poslední práci zabývající se podobným tématem, a současně vztahující se přímo na oblast Velké Moravy“.<sup>33</sup>

Jeho práce se zabývala „nařízenými velkomoravských právních památek, které znamenaly vůbec první zásah do zvykového práva na našem území. Jejich vznik byl podnícen snahou o prosazení křesťanských hodnot a potlačení pohanských obyčejů.“ Záměrem práce bylo „na základě poznatků o životě a kultuře slovanské společnosti na pomezí doby pohanské a křesťanské interpretovat jednotlivá ustanovení velkomoravských zákoníků, tak jak se chronologicky dotýkala života prosté ženy ve velkomoravské společnosti.“ Autor se snažil postihnout život ženy a její právní postavení na Velké Moravě na základě zkoumání velkomoravských právních norem publikovaných v MMFH IV a pozdějších právních pramenů, jako jsou české středověké právní texty, *Právní kniha města Brna z poloviny 14. století*<sup>34</sup> nebo polské prameny, které však nejsou ani chronologicky, ani teritoriálně a věcně adekvátní ke zkoumané problematice. Nastudoval rovněž (či pouze uvedl) sekundární módní literaturu ze západoevropského prostředí,<sup>35</sup> aniž by použil jedinou knihu, týkající se např. postavení ženy ve středověké byzantské nebo pozdně římské společnosti, přestože je dobře známo a bylo mnoha právními historiky, jako byl např. H. Jireček, Th. Saturník nebo J. Pošvář, prokázáno, že byzantské zákonodárství, vycházející z římských právních norem ovlivnilo zákonodárství velkomoravské. Velkomoravská společnost, přestože se díky západnímu tlaku dostala na sklonku své existence pod vliv latinského církevního a kulturního okruhu, byla zpočátku formována a ovlivňována církevními a vzdělanostními proudy, pocházejícími z řecko-byzantského kulturního prostředí. Aplikace pozdějších právních stavů na velkomoravské poměry je často neadekvátní, chybná až směšná, jako aplikace např. *Právních knih města Brna* na velkomoravskou realitu.<sup>36</sup> Pro zkoumání raných moravských právních poměrů je produktivnější hledat adekvátní prameny a příznačnější paralely v pozdně římském a byzantském období, ve východní a jihovýchodní části Evropy, zejména v Byzanci, jak o tom psala literatura uvedená výše

<sup>33</sup> BOŘECKÝ, *Žena ve velkomoravské společnosti*, s. 5.

<sup>34</sup> *Právní kniha města Brna z poloviny 14. století, I-III*. FLODR, Miroslav (ed.). Brno 1990-1993.

<sup>35</sup> Seznam pramenů a literatury viz BOŘECKÝ, *Žena ve velkomoravské společnosti*, s. 69-72.

<sup>36</sup> Internetový zdroj: [http://is.muni.cz/th/110456/ff\\_b/6466683/2\\_-\\_Jiri\\_Borecky\\_-\\_vyjadreni\\_dr.\\_Bocka.pdf](http://is.muni.cz/th/110456/ff_b/6466683/2_-_Jiri_Borecky_-_vyjadreni_dr._Bocka.pdf), s. 1.

v poznámce 26, aniž bychom sahalí k „zvetšelému Bidlovi“.<sup>37</sup> Vliv řecko-byzantského kulturního okruhu, k němuž se Velká Morava v počátcích svého vzniku a existence hlásila a z něhož čerpala stejně jako další slovanské státy (Bulharsko, Makedonie, Srbsko, Rusko), než podlela západním, latinským vlivům, se odrazil v jejím vývoji. Patrné je to ve velkomoravských zákonících, u nichž většina je východního, byzantského původu, a vznikla překladem a adaptací byzantských světských a církevních zákonů na moravské poměry. Jen část zákonných norem, používaných na Moravě pochází ze západoevropského, latinského prostředí, z penitenciální praxe uplatňující trest pokání, epitimie (*epitemija*) na rozdíl od krutějších byzantských tělesných trestů, jako bylo „řezání nosu“, rhinokopie (*rhinokopeisthosan*). Používání adekvátní literatury<sup>38</sup> by proto mělo být, přestože autor pohlížel na problematiku velkomoravské ženy, jak tvrdí, ze sociokulturního hlediska, podmínkou *sine qua non*. A to jsme se nezmínili ani o literatuře, která vznikla v pravoslavném prostředí a která se vztahem muže a ženy, manželstvím apod. zabývá z pravoslavného hlediska.<sup>39</sup>

Bořecký, disponující pouze znalostí latiny, neznal ani staroslověnštinu, ani řečtinu,<sup>40</sup> dva jazyky potřebné pro výzkum velkomoravských právních pramenů a používal pouze české překlady, proto je nasnadě, že nepochopil výklad některých článků (paragrafů) staroslověnského *Zakona sudnyi ljudmъ* a jeho řecké předlohy, *Eklogy*, stejně jako základní rozdíly mezi západní a východní trestní praxí v církevním (kanonickém) a světském právu. Jinak by autor nemohl napsat, že „Nomokanon nezná zpříšňující klausuli o chlebu a vodě“,<sup>41</sup>

<sup>37</sup> Ibidem, s. 2.

<sup>38</sup> Ibidem, s. 2.

<sup>39</sup> Vedle výše zmiňované knihy E. Levin se ortodoxního prostředí týká také MEYENDORFF, John. *Marriage: An Orthodox Perspective*. Crestwood – New York 1975; MILKO, Pavel. Manželství v pravoslaví. In *Pravoslavný kalendář 2001*. Pravoslavné vydavatelství 2000, a. 83-90. Případně internetový zdroj: <http://www.dogmatika.wz.cz/manz.htm>.

<sup>40</sup> Ibidem, s. 1, 3. odst. Nehodlám se zde zabývat četnými gramatickými lapsy, které svědčí o rychlosti, s jakou se autor k tématu přihlásil v ISU (15. 8. 2007), práci napsal, odevzdal (4. 9. 2007) a obhájil (14. 9. 2007), ani historickými nepřesnostmi, jako je „pokřtěný bulharský panovník Bogoris“ (buď byl pokřtěný a pak se jmenoval Boris-Michael, nebo nepokřtěný a pak měl jméno turkutského, protobulharského původu Bogoris), apod., nehledě na skutečnost, že autor bakalářské práce uvedl v seznamu literaturu, kterou v práci ani necitoval a mnoho věcí z mé práce převzal doslova nebo je parafrázoval, aniž smysl některých pochopil.

<sup>41</sup> BOŘECKÝ, *Žena ve velkomoravské společnosti*, s. 9.

z čehož vyplývá, že nevěděl, že východní právní praxe nepoužívala epitimiální praxi, která je produktem a fenoménem západního církevního soudnictví. Bořecký také poukázal na rozpor v potrestání muže v čl. 7 a 10 *Zakona sudnyi ljudmъ*,<sup>42</sup> kterým se prý Havlíková nezabývala.<sup>43</sup> Kdyby si však přečetl a prostudoval oba články pořádně (případně ve staroslověnském nebo řeckém originále), pochopil by, že se o žádný rozpor nejedná, ale že se články týkají dvou různých věcí, dvou právních kauz, z čehož vyplývá, že i tresty pro muže musí být a byly patřičně diferencovány. Stejně tak zběžné čtení a nepochopení textu a poznámek Havlíkové, stejně jako textu 15. kánonu sv. Basilia a 27. kánonu laodicejského, ho vedlo k výtce, že autorka „odlišně interpretuje tyto dva kánony“, která je neopodstatněná.<sup>44</sup> V případě obou kánonů jde o texty z jednoho kodexu – byzantského *Nomokanonu*, kam byly takto k jednotlivým prohrěškům přiřazeny. Navíc každý z kánonů řeší dvě různé skutkové podstaty. Kdyby si Bořecký příslušnou poznámku Havlíkové dobře přečetl,<sup>45</sup> pochopil by, že použila interpretaci právního historika V. Procházky, kterého sice ve své práci v této souvislosti citoval,<sup>46</sup> ale evidentně ho nečetl. Stejně tak Bořecký neporozuměl čl. 7 *Zakona sudnyi ljudmъ* o vdovství a nepochopil příslušné právní statě (paragrafy) XXIV a XXV o vdovství v *Nomokanonu* (2. a 9. kánon sv. Basilia a 17. a 18. kánon sv. Apoštolů).<sup>47</sup> Kdyby si pořádně přečetl její poznámku 215, pochopil by, že Havlíková kánony neinterpretuje, ale pouze cituje.<sup>48</sup> Navíc na jedné a téže straně odporuje autor sám sobě, když jedním dechem tvrdí, že na vdovy se vztahovala „různá další ustanovení velkomoravských zákoníků“ a že se „z velkomoravských právních památek toho moc o postavení a životě vdov nedovídáme téměř nic“. Rovněž Bořeckého tvrzení,<sup>49</sup> že Havlíková<sup>50</sup> nečiní rozdíl mezi

<sup>42</sup> BOŘECKÝ, *Žena ve velkomoravské společnosti*, s. 28.

<sup>43</sup> HAVLÍKOVÁ, *Středověké slovanské právo a žena (Žena v právním systému velkomoravské společnosti)*, s. 189.

<sup>44</sup> BOŘECKÝ, *Žena ve velkomoravské společnosti*, s. 43, poznámka 221 a s. 51, poznámka 274.

<sup>45</sup> HAVLÍKOVÁ, *Středověké slovanské právo a žena (Žena v právním systému velkomoravské společnosti)*, s. 191, poznámka 142.

<sup>46</sup> BOŘECKÝ, *Žena ve velkomoravské společnosti*, s. 52, poznámka 283.

<sup>47</sup> BOŘECKÝ, *Žena ve velkomoravské společnosti*, s. 63-64.

<sup>48</sup> HAVLÍKOVÁ, *Středověké slovanské právo a žena (Žena v právním systému velkomoravské společnosti)*, s. 198, poznámka 215.

<sup>49</sup> BOŘECKÝ, *Žena ve velkomoravské společnosti*, s. 30, poznámky 144, 145.

<sup>50</sup> HAVLÍKOVÁ, *Středověké slovanské právo a žena (Žena v právním systému velkomoravské společnosti)*, s. 188-189.

svedením a znásilněním, které se týká čl. 8 a dalších *Zakona sudnyi ljudьmь*, pochází z jeho špatného přečtení a pochopení jejího textu. Nikde totiž nenapsala synonymně svedení-znásilnění či svedení/znásilnění, jak se jí to snaží podsunout a píše Bořecký, ale striktně rozlišuje v textu svedení od znásilnění a vztažnou větu, která se vztahuje k znásilnění, Bořecký špatně pochopil. Navíc se Bořecký na rozdíl od Havlíkové zmiňuje o postřizínách (kap. III. 3),<sup>51</sup> což byla výhradně mužská záležitost, která se ve velkomoravském prostředí nevyskytovala a nijak nesouvisí se zpracovávaným tématem *Žena ve velkomoravské společnosti*.

Následující práce L. Havlíkové se věnovaly některým aspektům právního postavení slovanské ženy ve velkomoravské společnosti a příslušné terminologii podrobněji. Druhá studie autorky, vznikající v letech 2006-2007 a vydaná v roce 2008, byla napsána pro sborník „Pulchritudo et eruditio“, věnovaný 80. výročí narození medievalisty a kodikologa, profesora Pavla Spunara, a byla nazvána *Femina slavica – žena a mateřství ve velkomoravských právních památkách 9. století (Příspěvek ke středověkým gender studies)*.<sup>52</sup> Havlíková se v ní zaměřila na společenské postavení ženy v době jejího mateřství. Na základě právních textů pocházejících z 9. století z velkomoravského prostředí a jejich srovnání s řeckými byzantskými předlohami autorka analyzovala staroslověnské a řecké termíny týkající se problematiky ženy v roli matky. Zabývala se některými otázkami spojenými s těhotenstvím (*graviditas*) a mateřstvím (*maternitas*) a v historickém kontextu také s postavením matky a rodiny v rané moravské společnosti.

Křesťanství vneslo do rodinného římského práva řadu nových elementů, které se promítly také do moravského zákonodárství, jehož některé normy, zejména ty, které měly univerzální charakter, přešly později rovněž do českého právního prostředí. Přestože z kritické dekonstrukce binárních rozdílů mezi muži a ženami vysvítá podřízené, subordinované postavení slovanské ženy, mateřství bylo jedním z prvků v jejím životě, které určitým způsobem, pokud byla vdaná, upevňovalo její společenský statut a její postavení v křesťanské rodině a společnosti 9. století a zaručovalo jí jistou společenskou prestiž, váženost a důstojnost, zejména v případě porodila-li syna, podobně jako v jiných společnostech, které měly androcentrický charakter a v nichž se kladl hlavní důraz na narození syna.

<sup>51</sup> BOŘECKÝ, *Žena ve velkomoravské společnosti*, s. 22-24.

<sup>52</sup> HAVLÍKOVÁ, Lubomíra. *Femina slavica – žena a mateřství ve velkomoravských právních památkách 9. století (Příspěvek ke středověkým gender studies)*. In SILAGIOVÁ, Zuzana – ŠEDINOVÁ, Hana – KITZLER, Petr (eds.). *Pulchritudo et eruditio. Ad honorem Pavel Spunar*. Praha 2008, s. 163-178.

V tomtéž roce vyšla také další studie L. Havlíkové, vznikající paralelně a uveřejněná v časopise „Slavia“ – sborníku s názvem „Česká slavistika“, který obsahoval české příspěvky k 14. mezinárodnímu sjezdu slavistů v Sofii v roce 2008. Studie měla název *K právnímu postavení slovanské ženy v 9. století s podtitulem K otázce sňatku a uzavření manželství v případech pokrevního, adoptivního a tzv. duchovního příbuzenství v bulharském a velkomoravském prostředí*.<sup>53</sup> Autorka se v ní zaměřila na další zkoumání vlivů byzantského práva na slovanské právo, a to ve velkomoravském prostředí na základě výše uvedených zákoníků a v konfrontaci s bulharským milieu na základě památky právního charakteru, nazvané *Responsa Nicolai papae I ad consulta Bulgarorum*,<sup>54</sup> která zahrnovala odpovědi papeže Mikuláše I. na dotazy christianizujících se Bulharů. Autorka analyzovala tzv. protizákonná manželství, tj. zabývala se překážkami, které bránily v rané slovanské křesťanské společnosti uzavírat manželství. Patřilo k nim vedle pokrevního a adoptivního příbuzenství také tzv. duchovní příbuzenství, kmotrovství (*kupetra*; *кѡмотра*). Pokrevní příbuzenství, které bylo v raných společnostech ve světě hojně rozšířeno, však křesťanství zakazovalo stejně jako sňatky adoptivních a tzv. duchovních příbuzných.

Přestože bylo středověké manželské právo postaveno na římských právních základech, vyžádalo si křesťanství a tvorba kanonického manželského práva, které podporovalo a upevňovalo sakramentalitu manželství, mnoho změn a úprav, a byla dlouhodobým a komplikovaným procesem. Ze zkoumaných latinských a staroslověnských právních památek 9. století, které zachycují nejstarší verze světského a církevního manželského práva platné ve slovanském prostředí, je zřejmé, že duchovní příbuzenství bylo jasnou překážkou církevního sňatku. A aby se předešlo určitým excesům, právní překážkou sňatku bylo také

<sup>53</sup> HAVLÍKOVÁ, Lubomíra. K právnímu postavení slovanské ženy v 9. století (K otázce sňatku a uzavření manželství v případech pokrevního, adoptivního a tzv. duchovního příbuzenství v bulharském a velkomoravském prostředí). In *Slavia*, roč. 77, 2008, s. 251-263 (= Česká slavistika. Příspěvky k XIV. mezinárodnímu sjezdu slavistů, Ochrid 10.-16. 9. 2008, Praha 2008). K tomu viz též HAVLÍKOVÁ, Lubomíra. Über die rechtliche Stellung der slawischen Frau im 9. Jahrhundert. In RADIČESKI, Naume – VENOVSKA-ANTEVSKA, Snežana (ed.). Zbornik na rezimea. 14 megjunaroden kongres na slavisti, Ochrid, 10-16 septemvri 2008, t. 2, , Skopje 2008, 270-271. K poměrům v raném západoevropském prostředí viz JUSSEN, Bernhard. *Partnerschaft und Adoption im frühen Mittelalter. Kunstliche Verwandtschaft als soziale Praxis*. Göttingen 1991.

<sup>54</sup> *Responsa Nicolai papae I ad consulta Bulgarorum*, MMFH IV, s. 38-107.

adoptivní příbuzenství. V první řadě se však zákaz sňatku týkal osob pokrevně příbuzných, a to až do 4. stupně příbuznosti, a pro všechny skupiny středověkého obyvatelstva se stal tento interdikt obligatorním právním institutem, který přetrval v kanonickém a občanském právu přes úpravy dodnes.<sup>55</sup>

Odborné práce o slovanské a velkomoravské ženě z pera L. Havlíkové a patrně i práce J. Bořeckého inspirovali také studentku historie a archeologie v Ústavu archeologie a muzeologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně Šárku Andělovou-Krupičkovou, která je autorkou diplomové práce z roku 2008 na téma *Kapitoly ze života velkomoravských žen v kontextu písemných a archeologických pramenů*.<sup>56</sup> Autorka se zabývala postavením ženy v roli „manželky, matky, ženy duchovní, ženy tělesné, řemeslnice, kněžny a bojovnice“. Její práce je však na rozdíl od bakalářské práce Bořeckého, který využíval jen písemné historické prameny, založena jak na studiu písemných pramenů různého žánru, tak na jejich konfrontaci s archeologickým materiálem, což je hlavním přínosem jejího počínání. Bořecký i Andělová-Krupičková kladou důraz na módní, postmoderní literaturu západoevropskou či anglo-americkou,<sup>57</sup> která je zaměřena na kulturní antropologii, kulturologii, etnologii apod., a k níž mladá generace a její porevoluční učitelé po všech předchozích zálibách v nejruznějších -ismech (positivismus, strukturalismus, semantismus, marxismus, etc.) vzhlížejí jako k modle. Výzkumy v ní prezentované vycházejí však, jak bylo zmíněno již výše, většinou ze středověkých poměrů v tzv. západní Evropě a časově se týkají až povelkomoravského období. Nejsou tedy věcně ani časově srovnatelné pro poměry na Velké Moravě a mohou mít pouze inspirativní charakter. Jejich použití jako konfrontačního materiálu je stejná metodologická chyba, jaké se dopustil již J. Bořecký.

V následujícím roce 2009 vydala L. Havlíková dvě studie, vznikající v letech 2007-2008 a zabývající se problematikou recepce byzantského práva ve slovanském prostředí a postavením velkomoravské ženy v právním systému slovanské

<sup>55</sup> *Institutiones*, kniha I, titul X, čl. 3: *quamvis quarto gradu sint*; zákon č. 47 obecného OZ z 25. 5. 1868 (II. část, §§ 44-136).

<sup>56</sup> ANDĚLOVÁ-KRUPIČKOVÁ, Šárka. *Kapitoly ze života velkomoravských žen v kontextu písemných a archeologických pramenů*. Brno 2008, 211 s. (diplomová práce ÚAM FF Masarykovy univerzity. Internetový zdroj: [http://is.muni.cz/th/64658/ff\\_m/hotovka.doc?zpet=%2Fvyhledavani%2F%3Fsearch%3DAnd%20%26start%3D1](http://is.muni.cz/th/64658/ff_m/hotovka.doc?zpet=%2Fvyhledavani%2F%3Fsearch%3DAnd%20%26start%3D1)).

<sup>57</sup> Seznam pramenů a literatury viz BOŘECKÝ, Žena ve velkomoravské společnosti, s. 69-72; ANDĚLOVÁ-KRUPIČKOVÁ, *Kapitoly ze života velkomoravských žen*, s. 175-195.

společnosti. První studie *Žena a manželství ve slovanském prostředí 9. století na příkladu velkomoravských právních památek a jejich byzantských předloh*,<sup>58</sup> která vyšla v časopise pro byzantologii a filozofii „Synergie/Synergeia“, vydaném Katedrou filozofie Západočeské univerzity v Plzni, se věnovala problematice manželství (*malbžena; ženitova*) ve staroslověnských právních pramenech. S christianizací slovanských států došlo k omezení volnosti v pohlavním životě ženy a její život byl pevně stanoven a omezen právními normami, které určovaly její postavení v sociální stratifikaci moravské společnosti. Autorka věcně a terminologicky analyzuje velkomoravské právní dokumenty týkající se manželství, jehož hlavním cílem bylo podle slov italského učenice z roku 1472 „vychovávat děti“ (*iugum uxoris et cura pueorum*)<sup>59</sup> a které se v moravském prostředí v 9. století pod vlivem křesťanství institucionalizovalo, a konfrontuje moravské právní normy s byzantskými právními kodifikacemi, které sloužily pro velkomoravské zákonodárství jako modely. Moravské zákonodárství týkající se manželství a manželského života, v kterém se uplatnily prvky byzantského a západního (v podstatě římského) rodinného práva, bylo na svou dobu velmi kvalitní, vyspělé a sofistikované, jak dokládají nejen moravské zákoníky samy, ale jak dokládá také jeho pozdější použití a využití v širším slovanském prostředí, zejména ve východoevropském, ruském.

Druhá studie, věnovaná nestorce české byzantologie, profesorce Růženě Dostálové, u příležitosti 85. výročí jejího narození, byla vydána ve sborníku „Epea pteorenta“ a byla nazvána *Žena a potrat. K otázce přejímání římsko-byzantského práva a řecké terminologie ve slovanském prostředí*.<sup>60</sup> Autorka v ní ukázala, jak se středověké právní prameny ze slovanského (moravského a bulharského) prostředí dívaly na problematiku potratu (*abortus; iskaza; ta fthoria*) a jak řešily právní otázky s ním spojené. Provedla také analýzu staroslověnské terminologie používané v právních textech, které rozlišují záměrné a nezáměrné zabití dítěte, a konfrontovala ji s řeckou (byzantskou) terminologií v byzantských právních

<sup>58</sup> HAVLÍKOVÁ, Lubomíra. *Žena a manželství ve slovanském prostředí 9. století na příkladu velkomoravských právních památek a jejich byzantských předloh*. In *Synergie/Synergeia*. Revue pro byzantologii a filozofii, roč. V, 2009, č. 2, s. 5-26.

<sup>59</sup> *Ermoalo Barbaro, De coelibatu. De officio legati*. Edizione critica a cura di Vittore BRANCA, con un'appendice alle Epistolae, orationes et carmina. Firenze 1969.

<sup>60</sup> HAVLÍKOVÁ, Lubomíra. *Žena a potrat. K otázce přejímání římsko-byzantského práva a řecké terminologie ve slovanském prostředí*. In KULHÁNKOVÁ, Markéta – LOUDOVÁ, Kateřina (eds.). *Epea pteorenta. Růženě Dostálové k narozeninám*. Brno 2009, s. 97-106.



dokumentech. Velkomoravské právní památky, podobně jako jejich řecké (byzantské) a latinské předlohy, sice trestně postihovaly zabití dítěte a potrat, ale abortivní prostředky jako nástroje zabití plodu nebo novorozence ani taxativně nevymezují, ani se o nich explicitně nevyjadřují. V českém prostředí zmiňuje nepřímou použití abortivních prostředků k vyhnání počatého plodu (*cum conceptus suos abortivoant*) v 12. století český kronikář Kosmas v díle *Chronica Boemorum*, který vypuzení plodu považoval za velmi těžký zločin.<sup>61</sup> Potrat a použití abortiv bylo přísně zakázáno také v ruském prostředí, jak ukazují nejen ruské zákoníky a nařízení („kormčí knihy“, *ustavy*), jejichž některé „paragrafy“ byly převzaty z velkomoravských právních pramenů (*Nomokanonъ, Zakonъ sudnyi ljudьmъ, Zapovědi svetyichъ otъcъ*), ale též písemné památky církevního charakteru („Slova“, „Odpovědi“, „Poučení“); podobná provinění byla rovněž trestána v jihoslovanském prostředí, jak dokládají pozdější nařízení z 13. století.<sup>62</sup>

Ve slovenském odborném časopise „Konštantínove listy“ byla v roce 2012 vydána další z cyklu studií L. Havlíkové o velkomoravském právu, nazvaná *Dítě ve velkomoravských právních památkách*,<sup>63</sup> která byla věnována postavení dítěte ve velkomoravské společnosti. Jak ukázaly rané moravské zákoníky a jejich terminologie, součástí právní a soudní praxe byla na staré Moravě také právní ochrana dětí. Velkomoravské zákonodárství chránilo práva dítěte (*čedo, dětišťe, otroče*) a trestalo matky, které se proti právům dítěte provinily. Pokud šlo o právní ochranu žen, matek a dětí, bylo velkomoravské právo ve srovnání se současnými trendy vývoje ochrany práv dítěte moderní a nadčasové, protože právně garantovalo a zajišťovalo dětem v rámci tehdejších společenských,

<sup>61</sup> *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*. In BRETHOLZ, Berthold unter Mitarbeit von WEINBERGER, Wilhelm (eds.). MGH, *Scriptores rerum Germanicarum N.S.* Tomus 2. Berlin 1923, II, 4: (*feminae*), *cum conceptus suos abortivoant, quod est pessimum scelus scelerum*.

<sup>62</sup> Viz SUVOROV, Nikolaj S. *Slědy zapadno-katoličeskago cerkovnago prava v pamjatnikach drevnjago ruskago prava*. Jaroslavl' 1888; idem, *K voprosu o zapadnom vlijanii na drevnerusskoje pravo*. Jaroslavl' 1893; PAVLOV, A. *Mnimyje slědy katoličeskago vlijanija v drevnějšich pamjatnikach jugoslavjanskago i ruskago cerkovnago prava*. Moskva 1892; SREZNĚVSKIJ, Izmail I. *Obozrěnije drevnich spiskov Kormčej knigi*. In *Sbornik Otdělenija ruskago jazyka i slovesnosti AN*, 1897; ANGUSHEVA, Angelina. *Ancient Medical Knowledge of the Woman's Body in the Medieval Slavic Context: the Case of the Prague Manuscript IXF10*. In *Wiener slavistisches Jahrbuch*, roč. 51, 2005, s. 7-20.

<sup>63</sup> HAVLÍKOVÁ, Lubomíra. *Dítě ve velkomoravských právních památkách*. In *Konštantínove listy / Constantine's letters / Konstantinova pismena*, roč. 5, 2012, s. 1-10.

ekonomických a právních poměrů a možností právo na život. Přestože mělo velkomoravské právo, které zachycovalo a právně ošetřovalo vztah mezi matkou a narozeným i nenarozeným dítětem, androcentrický charakter a žena měla subordinované postavení, manželství, mateřství a rození dětí – zejména mužských potomků – jí zajišťovalo určitý společenský statut a postavení v křesťanské rodině a velkomoravské společnosti 9. století.

Pro úplnost našeho výkladu dodejme, že v roce 2008 a 2009 vyšla v časopise „Kuděj“ studie Lenky Pinzové *Mravnostní delikty v rámci manželství*, kterou autorka rozdělila do dvou částí, v nichž se postupně zabývala třemi mravnostními delikty: cizoložstvím (1. část), incestem a bigamií (2. část).<sup>64</sup> Její práce je však věnována až pozdějšímu období raného novověku, 16.-18. století, a vyšla z výzkumu raně středověkých legislativních pramenů, právních textů a smolných knih z území Čech a Moravy. A opomenout v tomto kontextu nelze ani skutečnost, že v roce 2009 vyšla ve sborníku „Křesťanstvo v časech sv. Vojtecha“ studie slovenské badatelky působící v Čechách Hany Chorvátové, nazvaná *Podoby rodiny v ranom stredoveku*.<sup>65</sup> Autorka se věnovala konceptu manželství a rodiny na přelomu dvou tisíciletí. Na rozdíl od předchozích uvedených studií, týkajících se zejména velkomoravského prostředí, byla její práce věnována postavení rodiny v raně středověkých Čechách.

\* \* \*

Na rozdíl od postavení ženy v pohanské době, která se vyznačovala sexuální promiskuitou a flexibilitou, volností a nevázaností v pohlavním životě, předmanželskými a mimomanželskými sexuálními aktivitami, dostal život žen v christianizované moravské společnosti pevný rámec, daný právními normami, i když ne – zejména v rané křesťanské době – striktně dodržovanými. Zákony reflektovaly vztah muže a ženy v mnoha jeho podobách. Vedle vztahů závazných a společností akceptovaných jako byly vztahy manželské, velkomoravské

<sup>64</sup> PINZOVÁ, Lenka. Mravnostní delikty v rámci manželství. Trestněprávní teorie a soudní praxe. I. Cizoložství. In Kuděj. Časopis pro kulturní dějiny, roč. 10, 2008, č. 1-2, s. 5-27; eadem, *Mravnostní delikty v rámci manželství. Trestněprávní teorie a soudní praxe II. Incest a bigamie*, Kuděj. Časopis pro kulturní dějiny, roč. 11, 2009, č. 1, s. 5-27.

<sup>65</sup> CHORVÁTOVÁ, Hana. Podoby rodiny v ranom stredoveku. In *Křesťanstvo v časech sv. Vojtecha*. KOŽIAK, Rastislav – NEMEŠ, Jaroslav (eds.). Kraków 2009, s. 140-151. Internetový zdroj: <http://www.akademickyrepozitar.sk/sk/repozitar/podoby-rodiny-v-ranom-stredoveku.pdf>.

zákoníky reflektovaly především vztahy nezákonné, pro středověkou křesťanskou společnost neakceptovatelné, které se v ní přesto vyskytovaly, a proto vlastně zákoníky vznikly. Jak dokládají velkomoravské právní kodifikace, nebyl život pro ženu žijící v 9. století lehký, protože na ni bylo pohlíženo jako na druhořadou bytost, která byla stvořena „z žebra mužova“ (*ot muža rebro izemъ*)<sup>66</sup> a ještě na počátku novověku, v roce 1595, se lidstvo řídilo tezí *mulieres homines non esse*.<sup>67</sup> O vztahu staré moravské společnosti k ženskému pohlaví svědčí také to, že v ní existovaly ženy-otrokyně, služky (*ancillae*), jejichž „tržní cena“ při prodeji se rovnala ceně jednoho hřebce.<sup>68</sup>

Velkomoravské zákoníky, které byly vytvořeny pro upevnění křesťanského zákonodárství, „dobrého zákona“ (*dobryi zakonъ*),<sup>69</sup> dokládají, že na staré Moravě existovaly vedle církevních soudů také světské soudy, jak je to patrné z petice bavorského episkopátu z let 870-871.<sup>70</sup> Na Moravě se viníci soudili podle moravského práva na rozdíl od oblastí, podléhajících např. bavorskému právu. Na základě penalizace viníků v zákonících můžeme usuzovat rovněž na sociální stratifikaci a ekonomickou diferenciaci rané moravské společnosti. O funkčnosti moravských zákoníků svědčí také existence lexikálních moravismů, které do *Zakona sudnyi ljudьmъ* a *Nomokanonu* pronikly z hovorové řeči.<sup>71</sup> Jednalo se o domácí výrazy z moravského jazyka, které vznikly na velkomoravské půdě a staly se součástí lexika, slovního fondu staroslověnštiny

<sup>66</sup> *Zakonъ sudnyi ljudьmъ*, MMFH IV, s. 195, čl. 30a (podle Gn 2. 21-22).

<sup>67</sup> Valens Acidalius, *Disputatio nova contra mulieres*. A New Argument Against Women. A Critical Translation from the Latin with Commentary, together with the Original Latin Text of 1595). Hart, Clive 1998; Valens Acidalius, *Disputatio nova contra mulieres, qua probatur eas homines non esse*. Neue Disputation gegen die Frauen zum Erweis, dass sie keine Menschen sind). CZAPLA, Ralf G. – BURKARD, Georg (Hrsgb.). Heidelberg 2006.

<sup>68</sup> *Inquisitio de theloneis*, MMFH IV, s. 118, VI; HAVLÍK, Lubomír E. *Morava v 9. a 10. století*. Praha 1978 (= Studie ČSAV, č. 7), s. 53.

<sup>69</sup> K terminologii o „dobrém zákoně“ viz MMFH IV, s. 173-176; ZÁSTĚROVÁ, Bohumila. Über zwei großmährische Rechtsdenkmäler byzantinischen Ursprungs. In VAVŘÍNEK, Vladimír (ed.). *Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.-11. Jahrhundert*. Praha 1978, s. 361-385; eadem, Au sujet du rayonnement du droit byzantin en Grande Moravie. In *XVI. internationaler Byzantinistenkongress, Akten II/2*. Wien 1982, 313-319; GAVLIKOVÁ, Transformacija, recepcija i adaptacija, s. 65, pozn. 50; HAVLÍKOVÁ, Vojenské zákony Velké Moravy a jejich byzantská předloha, s. 269-276.

<sup>70</sup> HAVLÍK, *Morava v 9. a 10. století*, s. 73-74.

<sup>71</sup> Viz Vašičův komentář k *Zakonu sudnyi ljudьmъ*, MMFH IV, s. 163sq.

moravské redakce. V souvislosti s ženskou (gendrovou) problematikou, šlo např. o výrazy označující mravní poklesky z oblasti pohlavního života, jako bylo smilství (*priložiti se, priměšati se, blôditi, bļesti, nužju svtvoriti, obrětati se sʙ aj.*), nebo o obecné termíny pro tělesné obcování, tělesný, pohlavní styk i manželský sex (*priložiti se, priměšati se, sʙʙkupljati se, prilěpiti se*).

Křesťanství vneslo do rodinného římského práva řadu nových prvků, které se promítly do byzantských a slovanských zákoníků, včetně moravských (např. nezrušitelnost manželského svazku, neplatnost manželství s kastrátem, s barbarem, s vysvěcenou pannou, křesťana s židem, únosce s unesenou osobou, cizoložnice se svůdcem, trestnost incestních svazků, bigamie, polygamie). Velkomoravské zákonodárství, které mělo evropskou dimenzi a stalo se vzorem pro zákonodárství dalších slovanských národů, představuje syntézu zvykového práva s právem civilním a církevním, která byla vytvořena na substrátu byzantského práva. Přenesena a uplatňována byla stará právní zásada z *Corpus iuris civilis*, podle níž byla hodnota ženského pohlaví nižší než hodnota mužského (*maior dignitas est in sexu virili*).<sup>72</sup> Žena, stvořená z Adamova žebra (*ot muža rebro izemʙ*),<sup>73</sup> byla podle biblického učení<sup>74</sup> v důsledku dědičného hříchu podřízena muži a moci otcovské (*pater familias*). Již od patriarchální společnosti existoval boj mezi mužem a ženou (*“querelle des sexes“*;<sup>75</sup> „querelle du

<sup>72</sup> *Corpus iuris civilis I (Domini nostri sacratissimi principis Iustiniani iuris enucleati ex omni vetere iure collecti digestorum seu pandectarum, liber primus)*. MOMMSEN, Theodor – KRÜGER, Paul (eds.). Berlin 1954: Digesta, 1.9.0. De senatoribus: 1.9.1. Ulpianus libro 62 ad edictum: *pr. Consulari feminae utique consularem virum praeferendum nemo ambigit. Sed vir praefectorius an consularu feminae praeferatur, videndum. Putem praeferri, quia maior dignitas est in sexu virilli*. Internetový zdroj: <http://webu2.upmf-grenoble.fr/Haiti/Cours/Ak/Corpus/d-01.htm#9>.

<sup>73</sup> *Законъ судныи людѣмъ*, MMFH IV, s. 195, čl. 30a (= Ecloga II. 12-13: *ek tú andros tautén edémiúrgésen*).

<sup>74</sup> Gn 2. 21-22.

<sup>75</sup> BOCK, *Frauen in der europäischen Geschichte... (Ženy v evropských dějinách...)*, s. 8sq., s. 12sq. K ženám, dětem a rodině v evropských a českých poměrech viz také ARNOLD, Klaus. *Kind und Gesellschaft in Mittelalter und Renaissance. Beiträge und Texte zur Geschichte der Kindheit*. Paderborn 1980; HORSKÁ, Pavla et al., *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha 1990; SHAHAR, Shulamith. *Kindheit im Mittelalter*. Reinbeck bei Hamburg 1993; BOLOGNE, Jean-Claude. *Svatby. Dějiny svatebních obřadů na Západě*. Praha 1997; ENNENOVÁ, Edith. *Ženy ve středověku*. Praha 2001; GESTRICH, Andreas – KRAUSE, Jens-Uwe – MITTERAUER, Michael. *Geschichte der Familie*, Stuttgart 2003; LENDEROVÁ, Milena – RÝDL, Karel. *Radostné dětství?* Praha 2006.

mariage“,<sup>76</sup> „battle of the sexes“<sup>77</sup>) a tato bipolarita mezi oběma pohlavími byla v průběhu věků, v nichž byla žena považována za *janua diaboli*,<sup>78</sup> prohlubována.

Závěrem můžeme konstatovat, že gendrová studia se zaměřením na studium postavení středověké ženy ve slovanském, speciálně velkomoravském prostředí jsou v české, moravské a slovenské historiografii v počátcích na rozdíl od gendrově zaměřených studií a publikací o životě žen ve středověkém byzantském a západoevropském prostředí, kde již delší čas probíhající a trvající analytický výzkum dosáhl určitých shrnujících a systematizujících výsledků.

Při studiu života ženy ve velkomoravském prostředí byly exploatovány zejména písemné památky právní povahy, pocházející z 9. století, které jako normativní texty reagují na reálné skutečnosti v životě lidí a ty skutečnosti, které jsou neslučitelné s morálním kodexem, v podstatě s „Desaterem“ (*Dekalog*), křesťanského člověka, ženy i muže, právními prostředky korigují. Svým způsobem tím modelují a vytvářejí či dotvářejí životní realitu. Výpověď právních památek o postavení ženy ve středověké velkomoravské společnosti, o jejím vztahu k okolní realitě, je ze všech písemných historických památek nejautentičtější, a vystihuje historickou realitu přesněji než písemné památky narativní povahy. Jejich funkce byla jiná než funkce právních památek a mohla v nich do jisté míry (zpětně) působit a zkreslovat realitu autorská licence (fantazie, špatná interpretace událostí, nepřesné či zkreslené orální informace, etc.), a proto je jejich vypovídací hodnota, jejich pravdivost a autentičnost, často sporná. Je také nezbytné informace, které se vztahují k velkomoravskému prostředí, zejména pokud jde o otázky právní, konfrontovat s prostředím, které bylo tomuto slovanskému milieu blízké. A to s oblastí byzantské říše a slovanských států v jihovýchodní (středověký Balkán) a východní (středověké Rusko) Evropě, aniž bychom implantovali „zvětšelé“ Bidlovo členění na východní ortodoxní, pravoslavný civilizační a západní, latinský civilizační okruh, přestože toto dělení se táhne historií jako červená niť od počátků křesťanství a rozdělení římské říše na její východní a západní část, umocněné několikaletými schizmaty, a pozůstatky tohoto dělení jsou patrné v evropské společnosti až do současnosti.

<sup>76</sup> BOCK, *Ženy v evropských dějinách*, s. 28sq.

<sup>77</sup> MACKAY, David. „As far as the East from the West“: Love in the Weastern world compared to love in the Eastern church. In *St Vladimir Theological Quarterly*, roč. 55, 2011, č. 1, s. 59-84.

<sup>78</sup> Viz podrobněji HAVLÍKOVÁ, *Dítě ve velkomoravských právních památkách*, s. 9-10.

K osvětlení postavení ženy ve středověké velkomoravské společnosti může zčásti přispět také slovanská archeologie, z hlediska historie pomocná vědecká disciplína. A proto nyní stejně jako v minulosti, ale podstatně na vyšší úrovni vědeckého poznání, sahají archeologové ke konfrontaci písemných památek s památkami hmotné kultury, s archeologickými artefakty, které sice názorně, ale pouze fragmentárně ilustrují funkci a postavení ženy ve středověké velkomoravské rodině a společnosti a nelze jejich vypovídací hodnotu přeceňovat. Díky rozvoji slovanské archeologie a velkomoravských vykopávek, který vyvrcholil v druhé polovině 20. století, jsou dnešní badatelé o poznání dále, než byl L. NIEDERLE. Použití archeologických metod však není samospasitelné, jak to donedávna řada archeologů praktikovala a nelze rekonstruovat nebo konstruovat život ženy ve velkomoravské společnosti pouze na základě hmotných pramenů. Ani archeolog se dnes neobejde bez vytěžování písemných pramenů a jejich konfrontace s archeologickými nálezy. Stále více se ukazuje, že je nutné archeologické nálezy a nálezové situace porovnávat nejen se soudobými historickými písemnými prameny, ale také je konfrontovat se soudobými archeologickými nálezy, a to v širším euroasijském prostředí. To platí pro velkomoravské nálezy dvojnásobně, protože, jak je známo, staří Moravané, nomenklaturní národ, který dal slovanskému etniku název – podobně jako tomu bylo u Bulharů nebo Chorvatů – přišel do svých dnešních sídel kolem řeky Moravy ze středoasijské oblasti patrně přes horní Balkán a Podunají. Někteří (začínající) badatelé se také snaží anachronicky implantovat pozdější právní a historickou realitu do období 9. století, což není vždy metodologicky nosné, účelné a přínosné, i když můžeme připustit, že někdy lze zpětně dedukovat zejména pomocí jazykových metod historický vývoj některých výrazů z právní terminologie, týkajících se genderu. Moravskou, slovenskou a českou ranou historii nelze studovat stále jen z hlediska mužů a pojímat ji jako dějiny mužů a dějiny jejich konfliktů a válek, protože dějiny z pohledu žen jsou mnohem rozmanitější, barvitější a zajímavější a v mnohém inspirativnější. Ženy, i když byly v jednotlivých etapách historického vývoje lidstva více či méně upozadřovány, byly vždy součástí nejen politického života, ale také součástí sociálních, náboženských, kulturních a nezřídka jako levná pracovní síla v domácnosti také ekonomických dějin lidstva. Bez studia jejich života by naše dějiny, ať domácí či evropské a světové, nebyly úplné a stěží bychom mohli kvalifikovaně odpovědět na otázku: „Kdo jsme, odkud přicházíme a kam jdeme či směřujeme?“ Neboť, jak pravil již francouzský

scholastický filozof a teolog Pierre Abélard v 12. století, *Ita sunt bonae mulieres, sicut et boni homines*.

SUMMARY: REPORT ON THE STATE OF RESEARCH OF THE LEGAL STATUS OF WOMAN IN GREAT MORAVIAN SOCIETY. REFLECTION IN THE CZECH, MORAVIAN, AND SLOVAK HISTORIOGRAPHY. Based on the study of the published articles and contributions concerning a Slavonic woman, this article deals with the state of research of the legal status of women in early medieval Slavic, especially in Great Moravian society. About the social status of woman, wife, mother, widow, and so on testify the Great Moravian (Old Church Slavonic), Byzantine (Greek) and Latin legal sources. The Great Moravian law and legal codifications were created on the basis of the Byzantine legal collections, and so were influenced to a certain extent by the spirit of Byzantine legislation and by the Byzantine legal philosophy. The author describes and summarizes the evolution of research of the above-mentioned issue and its reflection in the Czech, Moravian, and Slovak historiography.

PhDr. Lubomíra Havlíková, CSc.

Slovanský ústav AV ČR, v.v.i.

Valentinská 1

110 00 Praha 1, Česká republika,

e-mail: havlikova@slu.cas.cz